

1. Bevezető

Magyarországnak földrajzi elhelyezkedéséből fakadóan egész történelme során szinte folyamatosan hadakoznia kellett a környező államokkal. Akár kezdeményezte a háborút, akár ellene indították, országunknak mindig készen kellett állnia a harcra. A körülötte folyó háborúkban szinte soha nem volt semleges, azokba vagy saját akaratából, vagy éppen aktuális elnyomója parancsára rendszerint belekeveredett. Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc felcsillantotta a reményt az ország függetlenségének helyreállítására, de annak leverése természetesen megghiúsította Magyarország erre irányuló több évszázados vágyát. A Habsburg Birodalom katonai gyengülésével az 1860-as években megnyílt a lehetőség a magyar érdekek előtérbe helyezésére, amely elvezetett 1867 tavaszán az osztrák–magyar kiegyezéshez. Kossuth Lajos Deák Ferenchez intézett Kasszandra-levelében sötét jövőt vázolt Magyarország számára. Köztudott, hogy hazánk a kiegyezéssel nem nyerte vissza teljes szuverenitását, hiszen a létrejött Osztrák–Magyar Monarchiában „közös” irányítás alatt maradt meg a had- és a külügy, valamint az ezeket fedező pénzügy. Ebből is következik, hogy nem jelenhettünk meg továbbra sem a nemzetközi színtéren mint önálló, szuverén állam. Ezzel kapcsolatban fejt ki baljós hangvételű levelében a kiegyezést teljes egészében elutasító Kossuth, hogy Magyarország egy eljövendő háborúba a Habsburgok oldalán önkéntelenül is belesodródik, ami az ország teljes pusztulását eredményezheti. Kossuth jól látta, hogy egy kitörő nagy háborúban, ha abban az osztrákok részt akarnak venni, Magyarország semmiképpen sem tudja megtartani semleges státuszát. Magyarország erről már akkor lemondott, amikor Ausztria oldalán 1879-ben katonai szövetséget kötött Németországgal. (Olaszország 1882-es csatlakozása után jött létre az úgynevezett hármas szövetség.) Az Osztrák–Magyar Monarchia kettős állam, reálunió volt, amelynek ugyanazon személy, I. Ferenc József (mint osztrák császár és magyar király) volt az uralkodója, mégis rendelkezett mindkét fél államisággal, viszont a külpolitika összevontsága miatt a nemzetközi színtéren a monarchiát egyetlen nemzetközi jogalanyként tekintették.²

Kossuth jóslata bevált, hiszen az első világháborút követően a hosszú idő után – a monarchia felbomlásával – függetlenné vált Magyarország 920 éves fennállásának a legnagyobb megrázkódtatását élte meg. A franciaországi Nagy Trianon-kastélyban kötötték meg 1920. június 4-én a trianoni békeszerződést, amely az ország területének kétharmadát, lakosságának egyharmadát, vasútvonalainak, gyárainak, nyersanyagainak nagy részét idegen uralom alá juttatta, és amelynek során a wilsoni tizenegy pontot teljesen figyelmen kívül hagyták, közülük is talán a legfontosabbat, a népek önrendelkezési jogának biztosítására vonatkozó utalást. Fittyet hányva a nemzetközileg is elismert földrajztudós, Teleki Pál által összeállított etnikai térképre, a határokat úgy húzták meg, hogy az a környező országok stratégiai érdekeinek megfelelő legyen, és a vasúti összeköttetés közöttük létrejött, még akkor is, ha

Kui Gábor*

A semlegesség nemzetközi jogi fogalma és Magyarország második világháborús külpolitikai törekvéseinek jogtörténeti megközelítése a semlegesség tükrében II.

Magyarország második világháborús külpolitikai törekvéseinek jogtörténeti megközelítése a semlegesség tükrében¹

a határ esetleg városokat is kettévágott. Csupán a Romániának juttatott rész (102 000 km²) nagyobb volt, mint ami Magyarországnak megmaradt. De a katonai rendelkezések sem voltak kíméletesebbek. Hadseregünk, amelynek számát 35 000 főben maximálták, nem tarthatott repülőgépet, léghajót, hadihajót és torpedót, sőt még a lőszernek számát is meghatározták. A győztesek által meghatározott jóvátétel összege évi 13,5 millió aranykorona volt, melyet 1944-ig kellett volna fizetni.

Hogy miért írta alá ezen súlyos feltételek mellett Magyarország a trianoni szerződést? Ennek egyik fontos oka lehetett, hogy a békekonferencia akkori elnöke hivatalos jegyzékben ismerte el a szerződés bizonyos igazságtalanságait, és nyitva hagyta a későbbi határkiigazítás lehetőségét is.³ Ezt számos nem hivatalos ígéret is megerősítette, és Magyarország (a magyar delegáció) úgy vélte, hogy ez kellő garanciát jelent a békeszerződés későbbi felülvizsgálatára.

A trianoni békeszerződés két évtizedre meghatározta a magyar külpolitika fő irányvonalát, vagyis a békés területi revízióra való törekvést, amelyet soha nem látott külpolitikai összhang erősített. Hangsúlyozni kívánom, hogy a korabeli magyar politikai vezetés, élén Horthy Miklóssal csak békés területi revízióban gondolkodhatott, nem is tehetett másképpen, hiszen katonai ereje jóformán a nullával volt egyenlő, és minden lépését árgus szemekkel figyelő, időközben egymással katonai szövetséget is (Kisantant, 1921) létrehozó szomszédokkal volt körülvéve. A 1920-as években az ország a bethleni konszolidáció révén talpra állt, viszonylag megerősödött, és ekkor a külpolitikai elszigeteltségünk is enyhült valamelyest (például barátsági szerződést kötöttünk 1927-ben Olaszországgal).

* Kui Gábor bíró, Szolnoki Járásbíróság

1933-ban hatalomra jutott Hitler, aki a versailles-i béke által szintén letaglózott Németországban néhány év alatt kiépítette nemzetiszocialista diktatúráját, majd gőzerővel elkezdte a fegyverkezést, amelynek révén Európa az 1930-as évek második harmadára szemben találta magát a félelmetes erejű Harmadik Birodalommal, amely sorra rúgta fel nemzetközi szerződésben vállalt kötelezettségeit, majd első számú agresszorral előlépve bekebelezte Ausztriát és Csehországot, eközben fokozatosan kiterjesztette befolyását a közép-kelet-európai kisállamokra is. A nagyhatalmak évekig ölbe tett kézzel nézték, ahogy Hitler megszegi a békeszerződésből folyó kötelezettségeit (Rajna-vidék remilitarizálása, német véderőtörvény megalkotása), sőt még segítettek is neki céljai elérésében, elég csupán a müncheni egyezményre gondolni, amelynek révén (a szudétánemet kisebbség nyomorúságos helyzetének ürügyén) Csehszlovákia cseh része Cseh–Morva Protektorátus néven szintén a Harmadik Birodalom része lett. Magyarország, mint a hatalmas Németország közvetlen szomszédja, nem sok jóra számíthatott.

A továbbiakban igyekszem Magyarország hiábavalónak tűnő küzdelmének – vagyis, hogy a háborúból kimaradva megőrizze semlegességét – egyes állomásait bemutatni a második világháború kirobbanásától kezdve 1941 áprilisáig, a Jugoszlávia elleni magyar hadi akció bekezdéséig.

2. A semlegesség nehéz évei az első világháború után

A joggal felmerülő kérdésre, miszerint a semlegesség fogalmának változásáról, illetve történetéről miért nem az előző részben írok, a válasz a következő: a semlegességnek a korai időszakról kezdődően, a 19. századon át egészen a 20. század elejéig olyan fogalma alakult ki, amelyet nem kérdőjelezett meg senki, illetve attól, ha a semlegeséget meg akarták határozni, nem tértek el látványosan. Vagyis kialakult egy erős, általánosan elfogadott, lényegében ugyanazon fogalmi elemekből álló semlegességfogalom, amelynek fejlődésére – igaz sok hibával és hiánysággal – az 1907. évi hágai kodifikáció tette fel a koronát. Ugyan számos alkalommal megsértették a szabályait, sőt az első világháborúban teljesen figyelmen kívül hagyták, de mégis elfogadták létezését; ebből a szempontból tűnik egységesnek az 1918-at megelőző időszak.

Ezt követően viszont, amikor mindenki új, illetve új szellemű nemzetközi jogról beszélt (Irk, Buza, Gajzágó), a nemzetközi jogi semlegesség létjogosultsága alapjaiban rendült meg. A hangsúlyt ugyanis arra kezdték fektetni, hogy miként is tiltsák meg a háborút. A világháborúban tapasztalt iszonyatos pusztulás és a sok szenvedés láttán a békére való vágy annyira felerősödött, hogy az államokat évszázadok óta megillető háborúindítás jogát törölni kívánták a nemzetközi jogból. A békeszerződések megkötése után létrejött Nemzetek Szövetsége a kollektív biztonság elvét tűzte zászlajára, valamint azt a fő célt, hogy a „nemzetközi békét és biztonságot megvalósítsa”.⁴ A Nem-

zetek Szövetségének egyezségokmánya szerint, ha valamelyik tag a „döntést háború útján keresi”, azt úgy kell tekinteni, mintha a cselekményt a szövetség valamennyi állama ellen követte volna el. Az államok kötelezik magukat, hogy az agresszor állammal valamennyi pénzügyi és kereskedelmi kapcsolatot megszakítanak, sőt, a Tanács javaslata alapján fegyveres erőket is bevethetnek.⁵ Ezt jelenti fő vonalakban a kollektív biztonság elve, ami a semlegesség elvével gyökeresen szemben áll, hiszen a Nemzetek Szövetségébe való belépéssel kötelezettséget vállal az állam arra, hogy az agresszor állammal szemben fegyveresen is fellép (ez alól Svájc – tekintettel 1815 óta fennálló állandó semlegességére – felmentést kapott). Vagyis a semlegesség helyébe a beavatkozás elve lépett, amely az „új” nemzetközi jogászok szerint a béke helyreállításának szükségessége miatt minden államnak erkölcsi kötelessége lenne. Viszont a semlegesség elleni támadások csak az elmélet szintjéig jutottak, a nemzetközi szerződéseknek a semleges államok jogairól és kötelezettségeiről szóló rendelkezéseit még semmilyen új egyezmény nem helyezte hatályon kívül, vagyis a semlegesség jogintézménye nem szűnt meg. Hatályosak maradtak ezek a szabályok azért is, mert a Népszövetségnek nem volt mindenki a tagja, így ezen államokra nem vonatkozott az egyezségokmány, ezért ezen államok háborúi nem jelentettek nemzetközi jogsértést. De természetesen az az állam sem követett el nemzetközi jogsértést, aki a Nemzetek Szövetségének tagjaként – például a béke helyreállításának céljából – jogszerűen viselt háborút. Ezzel visszajutottunk Hugo Grotiusig, aki ötszáz évvel azelőtt különbséget tett igazságos és igazságtalan háború között. Az ügy érdekessége, hogy ez a nézet egyszer már megdőlt a jogtörténetben.

A háború elvetésének következő nagy állomása az 1928-ban, Párizsban kötött Briand–Kellogg-paktum volt, amelynek aláírói kijelentették, hogy kapcsolataikban a háborúról mint a nemzetközi politika eszközéről lemondanak. Vagyis a háború nemzetközi jogilag tiltott cselekménnyé vált. A paktum nem tartalmaz rendelkezést a semlegességről, és nem szól arról sem, hogy mi történjék, ha valamelyik aláíró megszegi a megállapodást. Az Amerikai Egyesült Államok például magának tartotta fenn a jogot, hogy döntsön a paktumot megszegő állammal szembeni szankcióról, de más állam sem merészkedett ezen a ponton túl. A szankciók hiánya azonban igencsak kérdésessé teszi a paktum érvényesíthetőségét.

A bizonytalanság, miszerint létezik-e semlegesség vagy sem, a probléma megoldását éppen az ellenkező irányba tolta el. A jelszó a feltétlen tartózkodás, a semlegesség mindenáron történő megóvása lett. Egy radikális irányzat szerint a Nemzetek Szövetsége helyett egy békeszövetséget kellene létrehozni, amely kifejezetten tiltaná tagjainak a háborúban való bármilyen részvételt.⁶

Látható, hogy a semlegesség nemzetközi jogból való kiiktatására tett kísérlet nem járt sikerrel a második világháború megelőzően, de mindenképpen elindított egy folyamatot, amelynek során, többek között az Egyesült Nemzetek Szövetségének megjelenésével, a semlegesség tényleges változásokon ment keresztül.

3. Magyarország belesodródása a második világháborúba

A két világháború közötti Magyarország vezetői, élükön Horthyval tudták, hogy az ország revíziós törekvéseinek egyetlen egy módja van, az pedig a békés út. Nyilvánvaló volt, hogy területeket csak tárgyalások útján, a nagyhatalmak és szomszédaink részvételével és beleegyezésével kaphatunk vissza. Bár nem kívánok foglalkozni ezen igényeink részbeni megvalósulásának folyamatával (müncheni egyezmény, bécsi döntések), azt feltétlenül el kell mondani, hogy ez Hitler kezében kiváló fegyverré vált, amikor Magyarország szövetségeskénti háborúba rántásáról volt szó. Ezzel ugyanis kiválóan lehetett zsarolni a magyar politikai elit tagjait, akiknek érthető módon szívügye volt az elszakított területeken élő magyarság sorsa. Juhász Gyula szerint revíziós törekvéseink erősebbek voltak, mint az a vágyunk, hogy a háborúban semlegességünket megőrizzük.⁷ Erre utal, amikor arról ír, hogy Magyarország nem tett semlegességi nyilatkozatot kifejezett német kérésre, mivel 1939 nyarán, még a háború kitörése előtt a magyar vezetés lehetőséget látott az erdélyi részek visszacsatolására, amihez a németek nyitva hagyták a „kaput”.

4. Az első próbatétel

1939. szeptember 1-jén a németek hadüzenet nélkül, vagyis a hadijog szabályait megsértve lerohanták Lengyelországot. Ezzel megkezdődött a második világháború. Szeptember 9-én Joachim von Ribbentrop német külügyminiszter felhívta telefonon Csáky István magyar külügyminisztert, és kérte, hogy Magyarország sürgősen bocsássa rendelkezésére a német hadseregnek a kassai vasútvonalat (az első bécsi döntés nyomán Kassa ismét Magyarország fennhatósága alá tartozott), Lengyelországba történő csapatszállítások céljára. Ribbentrop kilátásba helyezte a német kormány háláját. Ez a kérés nagy dilemma elé állította a magyar kormányt, ami nem a kérés teljesítésére, illetve nem teljesítésére vonatkozott, hanem hogy azt milyen formában utasítsák el. Hiszen Hitler Ribbentronon keresztül árnyaltan utalt arra, hogy a német csapatok olyan területeken vonulnának át, amelyeket Magyarország a németeknek köszönhet, és itt a kitűnő alkalom, hogy Magyarország kimutassa háláját.⁸ Abban viszont nagy volt az egyetértés a kormányzó és a kormány tagjai között, hogy Lengyelországgal szemben Magyarország semmilyen ellenséges lépést nem tesz, hiszen a történelemben ez a két nemzet soha nem viselt egymás ellen háborút, és mindig baráti volt a viszony közöttük, ezért erkölcsileg semmiképpen sem engedhető meg, hogy Lengyelország ellen Magyarország felől intézzenek támadást. Másrészt a vasútvonal rendelkezésre bocsátása a semlegesség megsértését jelentené, és nyílt kiállást jelentene a fasiszta Németország oldalán, ami Anglia és Franciaország hadüzenetét, vagyis a háborúba való belépést jelentené. Csáky külügyminiszter táviratban kérte az olasz kormány állásfoglalását. Mussolini a kérés udvarias

elutasítását tanácsolta, amellet, hogy Magyarország fejezze ki a lojalitását a tengely iránt.⁹ A magyar kormány választát Csáky külügyminiszter telefonon közölte Ribbentrop-pal, mely szerint őszinte sajnálatát fejezte ki, mivel „arra kénytelen kérni a német külügyminisztert, álljon el attól a kérésétől, hogy magyar vasútvonalat használhasson a német csapatok Lengyelországba szállítására”.¹⁰ Ribbentrop elfogadta a választ, de kérte, hogy a magyar kormány legalább a hadianyag szállítását tegye lehetővé. Csáky ezt nem tagadta meg, de kikötötte, hogy a hadianyagokat csak zárt vagonokban és katonai kíséret nélkül lehet szállítani.¹¹ Első hallásra úgy tűnik, hogy a hadba lépést az ország elkerülte, és a semlegességét sem kellett feladnia. Ez nem így van. Ugyanis a még mindig érvényes ötödik hágai egyezmény első fejezetének második cikke kimondja, hogy tilos semleges állam területén csapatokat, löszert és élelmiszereszttagokat keresztülvinni. Ezt a szabályt Magyarország megszegte azzal, hogy megengedte hadianyag szállítását az egyik hadviselő félnek, ezáltal nemzetközi jogi semlegességét elvesztette. Ezt a tényt azonban nemigen vették tudomásul sem itthon, sem külföldön. Erre példa, hogy 1939. szeptember 12-én az angol külügyminisztérium vezértitkára Barcza György londoni magyar követnek kijelentette, hogy tisztában vannak Magyarország kényes és nehéz helyzetével, és megértik, hogy a magyar kormánynak a német birodalom fenyegető közelsége miatt nincs lehetősége semlegességi nyilatkozatot tenni, de nem is az a fontos, hogy egy állam semlegességét nyíltan kimondja, hanem hogy ténylegesen semleges maradjon.¹²

Ebből is látszik, hogy bár a hágai jog még mindig hatályos volt, de annak senki nem tulajdonított túl nagy jelentőséget, senki nem foglalkozott annak betartásával. Hozzáteszem, hogy ez Magyarországra kedvező volt a második világháborúban, hiszen ez azt jelentette, hogy a valóságban fegyveres támadás vagy hadüzenet kellett ahhoz egy állam részéről, hogy semleges státuszát elveszítsen. Politikai értelemben Magyarország semlegességéről már a világháború kitörését megelőző időben sem beszélhettünk. Teleki Pál miniszterelnök első Hitlerhez és Mussolinihez írt levelében kijelentette, hogy egy általános konfliktus esetén a magyar kormány a maga politikáját a tengelyhatalmak politikájával fogja összhangba hozni. De kifejtette, hogy ez az alkalmazkodás nem ejtethet csorbát Magyarország szuverenitásán és nemzeti érdekein.¹³ Mindezt az az angolbarát Teleki írta, aki görcsösen ragaszkodott Magyarország függetlenségéhez, és minden erejével arra törekedett, hogy országunkat a háborún kívül tartsa. Ebből is látszik, hogy a németek által már gazdaságilag teljesen lekötött és német érdekkörbe vont Magyarország előtt más út már nem kínálkozott, mint a tengelyhatalmak politikáját követni.

Közelebb kerültünk egy hajszállal a háborúhoz, amikor a német csapatokat átengedtük 1940 októberében hazánk területén Románia irányába, súlyosan megsértve ezzel a hágai ötödik egyezmény fent már idézett cikkét. Erre az angol külügyminisztérium leszögezte, hogy ezzel kapcsolatban nem kíván lépéseket tenni, mivel Románia már nem szövetségese, viszont ha Magyarország eltűrné, hogy

idegen hadsereg területén áthaladva olyan államot támad meg, amely Angliával szövetségesi viszonyban van, úgy kénytelen lenne a diplomáciai kapcsolatokat megszakítani, ha pedig az idegen haderőknek a területén való tartózkodását és katonai műveinek használatát is megengedné, vagy katonailag csatlakozva megtámadna egy Angliával szövetséges államot, azt *casus bellinek* tekintenék.¹⁴ Ez elég egyértelmű célzást jelentett Jugoszláviára, talán ennek hatására is született meg 1940. december 12-én a jugoszláv–magyar örök barátsági szerződés.

5. Kísérlet egy délkelet-európai semleges blokk létrehozására

Egy ilyen jellegű blokk létrehozásának csírája Olaszországban jelent meg az 1930-as évek közepén, de az először megbukott Németország ellenállásán. A blokk gondolatát 1939 novemberében a román kormány vetette fel újból, amellyel kapcsolatban egy tervezetet juttatott el a Balkán Szövetség államaihoz, amely a következő hét pontból állt: a fennálló háborús konfliktussal szembeni semlegességi nyilatkozat tétele, egymással meg nem támadási szerződés kötése, jóindulatú semlegesség tanúsítása, ha valamelyik tagot agresszió érné, közös határok mentén lévő katonai alakulatok csökkentése, gazdasági együttműködés fejlesztése, kölcsönös konzultáció gazdasági érdekek védelmezésére, külügyminiszteri tanácskozó testület létrehozása.¹⁵

A blokkban való részvételt Magyarországnak és Bulgáriának is biztosítani kívánták. A tervet nagy visszhang kísérte a nyugati hatalmak körében, az angolok például tovább is gondolták az ügyet. Erre vonatkozóan Barcza londoni követ jelentéséből vonhatunk le következtetéseket: „Angol megítélés szerint Olaszország semlegessége és Európa délkeleti államainak semlegességében való magatartása nem csak a jelen helyzetben, de a szovjet későbbi sakkban tartása szempontjából is rendkívül fontos.”¹⁶ Vagyis Anglia nemcsak a német érdekek gátját látta a csoportosulásban, hanem azt szovjetellenes terveibe is bele kívánta vonni. A németek természetesen elleneztek létrejöttét, bár 1939 végén még nem sértette volna az érdekeiket, de biztos, ami biztos alapon nem támogatták azt. Német sugallatra mondott le a részvételről Magyarország is, de az olasz kormány sem állt mellé a gondolatnak, így a román kormány visszavonta a javaslatát, és a semleges blokkból nem lett semmi.

6. Magyarország csatlakozása a háromhatalmi egyezményhez

1940. szeptember 27-én Berlinben Németország, Olaszország és Japán megkötötte a háromhatalmi egyezményt, amelynek békés szándékát hangoztatták a felek. Ezt Ribbentrop külügyminiszter a paktum aláírása utáni sajtótájékoztatóján ekképpen magyarázta: „A paktum célja, hogy

helyreállítsa a békét a világban. Minden államot, amelyik azzal a szándékkal foglal állást a tömb mellett, hogy hozzájáruljon a népek közötti békés kapcsolatok helyreállításához, őszintén és örömmel üdvözlünk, és meghívjuk a politikai és gazdasági újjárendezésben való együttműködésre.”¹⁷

Ezt az egyik újság tévesen értelmezte, és úgy adta hírül, hogy az egyezményhez bármely állam csatlakozhat. A túlbuzgó berlini magyar követ, Sztójay Döme a hír elolvasása után utasítás nélkül felkereste a német külügyminisztériumban Ernst von Weizsäckert, hogy a belépés feltételeiről érdeklődjön, az államtitkártól viszont azt a választ kapta, hogy a hármass paktum nem nyitott szerződés, ahhoz csatlakozni nem lehet. Ribbentrop csak a szimpátia kifejezésének lehetőségére utalt, ami ugyebár nemzetközi jogi szempontból nem releváns.

Októberre azonban a német álláspont megváltozott. Ribbentrop közölte Sztójayval, hogy a Führer lehetővé kívánja tenni a baráti államok csatlakozását, és Magyarország akár elsőként is megteheti ezt. Mikor Sztójay a csatlakozás feltételeiről érdeklődött, Ribbentrop kifejtette: „Amennyiben egy harmadik állam megtámadná Magyarországot, mind a három eredeti aláíró állam a segítségére sietne. Ugyanakkor, ha egy jelenleg még nem hadviselő állam (például az Egyesült Államok) hadiállapotba keveredne az aláíró hatalmakkal, akkor ezáltal Magyarország is hadiállapotba keveredne.”¹⁸ Ez a kijelentés óvatosságra intette a magyar kormányt, amely azonban mégis úgy döntött, hogy csatlakozik a paktumhoz. Ez 1940. november 20-án történt meg. Mit is jelentett ez? Az tisztán látszik ugyanis, hogy még ekkor is Magyarország „fegyveres semlegességét” hangoztatták politikusaink (ez nem azonos a korábban bemutatott fegyveres semlegesség fogalmával, csupán azt jelenti, hogy Magyarország nem lép be a háborúba). Vagyis a hágai jog semlegességre vonatkozó szabályait továbbra sem alkalmazták, tudomásul sem vették.

A háromhatalmi egyezmény látszólag nem rótt erős kötelezettségeket országunkra, viszont a Jugoszlávia ellen indított német támadásban való részvételünkkor, a Szovjetunió megtámadásánál és az Egyesült Államoknak küldött hadüzenetünknel is erre hivatkoztak, pontosabban véve annak harmadik cikkére, ami a következőképpen szól: „Japán, Németország és Olaszország megegyeznek abban, hogy fáradozásaik során a megelőzőekben megjelölt alapon együtt fognak működni. Kötelezettséget vállalnak továbbá arra, hogy egymást minden politikai, gazdasági és katonai eszközzel kölcsönösen támogatják abban az esetben, ha a három szerződő fél egyikét olyan hatalom támadja meg, amely jelenleg nem vesz részt az európai háborúban, vagy a kínai–japán konfliktusban.”¹⁹ Ebből azonban világosan kitűnik, hogy Magyarországnak nem kötelessége a paktum aláíróit támogatni, ha azok indítanak támadást valamelyik állam ellen. Ebből következik, hogy sem a Jugoszlávia elleni, de főleg nem a Szovjetunió elleni háborúban – legalábbis a paktum alapján – Magyarországnak nem kellett volna részt vennie. Érdekesség még, hogy az egyezmény alapján a csatlako-

zók egymással szemben egyáltalán nem, csak a három nagyhatalommal szemben vállaltak kötelezettségeket. Ezekkel a kötelezettségekkel kapcsolatban annyit mindenképpen el kell mondani, hogy annak tartalmára vonatkozóan a paktum aláírásakor Ribbentrop annyit közölt, hogy az Magyarországra van bízva, hogy a szolidaritás milyen formáját választja, ha az aláírókat agresszió éri. Ez viszont azt jelentette, hogy nem szükséges feltétlenül a katonai segítségnyújtás, vagyis az ország hadba lépése. Ezt persze német részről egy kicsit máshogy értékelték.

A paktum aláírása nagy vihart kavart a magyar belpolitikai életben, a Berlinből hazatérő kormányt komoly támadások érték a sajtóban és a parlamentben egyaránt. A képviselőház külügyi bizottságában Eckhardt Tibor, a Kisgazdapárt elnöke intézett éles kritikát a külügyminiszterhez, míg a felsőházban Bethlen István gróf vezette a támadást. Szemére vetették a kormánynak, hogy a csatlakozással feladta tényleges semlegességi politikáját, amelyet a háború kezdete óta sikeresen folytatott a „nem hadviselő státusz” örve alatt. A fő vád az volt, hogy ezennel Magyarország a hadban állók olyan csoportjához láncolta magát, melynek győzelme egyáltalán nem volt biztos, és egy kis országnak távol kellene tartania magát a nagyhatalmak csatározásaitól, hiszen úgyszincs sok esélye arra, hogy érdekeit megfelelően képviselje.

A válasz megfogalmazását Csáky külügyminiszter vállalta, hiszen ő írta alá a csatlakozási papírokat. Válaszában elmondta, hogy nem az volt a fő kérdés, hogy Magyarország aláírja-e a paktumot vagy sem, ha-

nem hogy elsőként vagy másodikként teszi-e meg ezt. Csáky rámutatott, hogy a vonakodás súlyos következményekkel járt volna, akár az ország függetlensége is veszélybe került volna, hiszen ki támogatta volna azt, hogy nemet mondjanak? (Szegény Lengyelország példáját látva ez érthető vélekedés, hiszen ő ráadásul rendelkezett nagyhatalmi garanciákkal Franciaország és Anglia részéről 1939-ben, mégis lerombolták, területét pedig felosztották a németek és a szovjetek. Bár kétségtelen tény, hogy a háború végeztével visszanyerte szuverenitását és területét is.) Vagyis Németország nem tűrte volna el, hogy Magyarország távol tartsa magát a paktumtól.²⁰ Ezt a választ a parlamentben elfogadták. Nem sokkal utánunk Románia és Szlovákia is csatlakozott az egyezményhez, majd Jugoszlávia is jelentkezett.

A háromhatalmi egyezményhez való csatlakozással Magyarország odakötötte magát a tengelyhatalmakhoz. Ez megadta a kegyelemdőfést országunk amúgy is megtépzott semlegességi státuszának. Mint azt már kifejtettem, Magyarország semlegességéről sem jogi, sem más megközelítésben már régen nem lehetett szó, hiszen a semlegességfogalom legfontosabb alapelemét, a pártatlan magatartást és annak határait már régen átlépte. A csatlakozással belépett egy katonai szövetségbe, és ezzel papíron is deklarálta, hogy semlegességéről lemond. Viszont a semlegesség fogalmának másik alappilléret, a be nem avatkozást még fenntartotta, vagyis úgynevezett „nem hadviselő félként” viselkedett, aki ugyan nem volt semleges, de a háborúba fegyveresen nem avatkozott be. Ezt a fogalmat Benito Mussolini vezette be a nemzetközi köztudatba az 1930-as évek végén. Ez a semlegesség egyik

„A háromhatalmi egyezmény aláírása a bécsi Belvedere-palotában. Balról jobbra: Kurusu berlini japáni követ, Teleki Pál gróf, von Ribbentrop német külügyminiszter, Ciano gróf olasz külügyminiszter, Csáky István gróf.”²¹

torzult formájának tekinthető, ami azonban elképesztően messze áll a semlegesség klasszikus fogalmától. Ez a státusz jelentette Magyarország számára az egyetlen lehetőséget, hogy a háborútól távol tartsa magát; és ezután is arra törekedett, hogy ezt az állapotot fenntartsa, ami – mint később kiderült – nem sikerült, és Magyarország háborús vereségéhez vezetett.

7. A Magyar Honvédség átlépi a trianoni határt

Még 1939. decemberében történt, hogy Teleki Pál miniszterelnök Barcza György londoni magyar nagykövet útján egy adatokkal is alátámasztott, részletes memorandumot küldött Halifax angol külügyminiszternek, amelynek lényege az volt, hogy Magyarország a külsőségek ellenére semmilyen német követelésnek nem kíván eleget tenni, ami az ország alkotmányával, szuverenitásával és becsületével össze nem egyeztethető, továbbá Magyarország meg kívánja őrizni függetlenségét, ebből kifolyólag kijelenti: Magyarországnak nincsenek támadó szándékai, idegen támadással szemben kész fegyverrel is megvédeni függetlenségét, és semmiképpen sem lép közös akcióba a Szovjetunióval.²² (Ekkor az angol érdek még ezt kívánta, mivel érvényben volt az 1939. augusztus 23-án kötött szovjet–német meg nem támadási szerződés, a Molotov–Ribbentrop-paktum.)

Érdekes, hogy már itt is a függetlenség megóvásáról beszél Teleki, nem pedig a semlegességről, hiszen akkora nyomás nehezedett hazánkra, hogy felmerült az ország szuverenitásának elvesztése és a német megszállás lehetősége is. A háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás után a német diplomáciai nyomás átmenetileg egy nagyon rövid időre csökkent, és ez lehetőséget adott a magyar külpolitika számára, hogy más irányú külpolitikai lépéseket tegyen. Ez vezetett el az 1940. december közepén megkötött jugoszláv–magyar örök barátsági szerződéshez.

A következő évben, 1941 tavaszán a német vezetés erőteljes diplomáciai nyomással elérte Jugoszlávia csatlakozását a paktumhoz. Ez az 1941. március 25-én bekövetkező esemény Magyarországra nézve sajnálatos történések láncolatát idézte elő. Március 25-én Belgrádban államszínny következtében a tengelybarátként elkönyvelt jugoszláv kormány megbukott. Nem is történhetett másként, hiszen a közvélemény túlnyomó többsége és az ellenzék hevesen ellenezte az egyezményhez való csatlakozást. Az új kormány élére Simović tábornok került, aki nem mondta fel azonnal a paktumot, de nem is ratifikálta azt. A jugoszláviai változás híre Hitlerrel mélységesen felbosszantotta, aki azonnal elhatározta, hogy megsemmisíti Jugoszláviát, amely tervéhez szövetségként megnyeri Olaszországot, Magyarországot és Bulgáriát. Hitler azt is tudta, hogy miként fogja ezt elérni. Csakúgy, mint a múltban, a területi revíziót dobta oda családoknak. Ezzel kapcsolatban mondta: „A Jugoszlávia elleni háború kétségtelen igen népszerű lesz Olaszországban, Magyarországon és Bulgáriában, mert ezeknek az országoknak területeket fogunk ígérni.

Az adriai tengerpartot Olaszországnak, a Bánátot Magyarországnak és Macedóniát Bulgáriának.”²³ Hitler még Horvátországot is felajánlotta a magyar katonai együttműködés fejében. Március 28-án kelt levelében Horthy kormányzó nem zárkózott el a két vezérkar együttműködése elől, de magyar katonai részvételtől nem szólt.

Itt kell megemlékezni egy fontos belpolitikai jellemzőről, amiről Páva István is ír egyik munkájában,²⁴ miszerint a katonai vezetés óriási befolyással bírt az ország külpolitikai döntéseinek meghozatalában, sokszor maga a kormány rovására. Élén járt ebben Werth Henrik vezérkari főnök, aki a Német Birodalom sikereitől elkápráztatva a magyarok feltétlen hadba lépését szorgalmazta a tengelyhatalmak oldalán, de megállapítható, hogy szinte az egész vezérkar ragaszkodott a Jugoszlávia elleni fegyveres akcióhoz, sőt Werth minden felhatalmazás, vagyis a kormány beleegyezése nélkül egyezkedett a német katonai vezetéssel. Ezzel szemben a kormány, élén Teleki Pál miniszterelnökkel, elkeseredetten próbálta elkerülni a hadba lépést, ami a jugoszlávok elleni katonai beavatkozás esetén óhatatlanul bekövetkezett volna. Hiszen Anglia folyamatosan közölte Magyarországgal, hogy a jugoszlávok elleni fegyveres akciót mint Anglia szövetségese elleni akciót, mindenképpen *casus bellinek* tekintené, ami egyben hadüzenetet is jelentene részéről. Az angolbarát Teleki ebben a kényszerű helyzetben próbálta menteni a menthetőt, és Bárdossy László külügyminiszteren (1941 februárjában váltotta fel Csáky gróftot ezen a poszton) keresztül próbálta elérni a brit kormánynál, hogy az esetleges magyar hadjáratot a Balkánon ne tekintse úgy, mintha Magyarország belépett volna a háborúba, hiszen csak a Délvidéken élő mintegy félmillió magyar kisebbség érdekében fognának fegyvert. Magyarország roppant nehéz helyzetét azonban az angolok nem voltak hajlandóak tudomásul venni, és Barcza követen keresztül tudatták Magyarországgal (ismét), hogy a magyarországi területről Jugoszlávia ellen intézett támadás esetén a diplomáciai kapcsolatot azonnal megszakítják, és amennyiben a Magyar Királyi Honvédség csatlakozik a támadáshoz, úgy Magyarországnak Nagy-Britannia és szövetségeseinek hadüzenetével kell számolnia. Teleki szorult helyzetében ravaszul és diplomatikusan próbált feltételeket szabni Hitlernek, kijelentette ugyanis, hogy a Jugoszlávia elleni katonai lépésekre csak akkor kerülhet sor, ha a magyar támadás csak néhány nappal a német offenzíva után történik; ha a magyar katonai egységek nem kerülnek német parancsnokság alá, Horthy önállóan rendelkezik felettük; a honvédség támadására csak akkor kerülhet sor, ha az önálló jugoszláv állam megszűnik, vagyis a német támadás során darabokra bomlik, a délvidéki magyar lakosságot a szerbek bántalmazzzák, üldözik, vagy a német támadás során a délvidéki, magyarok által lakott területeken politikai vákuum keletkezne.²⁵

A magyar háborús készülődés azonban változatlanul folyt tovább. Ebben a helyzetben (kilátásba helyezett angol hadüzenet, az ország függetlensége elvesztésének lehetősége, beteg felesége állapotának súlyosbodására vonatkozó hírek érkezése) Teleki gróf az öngyilkosságot választotta, 1941. április másodikáról harmadikára virradóra agyonlőtte

magát. Az angol sajtó szokatlanul nagy terjedelemben emlékezett meg Teleki haláláról, méltatták politikusi és tudósi pályafutását, és egyetértettek abban, hogy hazája függetlenségéért és becsületéért adta életét.²⁶

Április 4-én Horthy elrendelte a IV., az V. és a Győrshadtest mozgósítását, majd április 6-án kora reggel megindult a német csapatok magyar földről indított, Jugoszlávia elleni támadása. Azzal, hogy ezt Magyarország megengette, egy újabb rúgást küldött a hágai semlegességi jog amúgy is haldokló testébe, de úgynevezett „nem hadviselő” státuszáról még mindig nem mondott le. Április 6-án és 7-én jugoszláv gépek támadták Pécsét és Szegedet mindenfajta hadüzenet nélkül, vagyis szintén a hadijog súlyos megsértésével. A Bárdossy-kormány (Teleki Pál utódja Bárdossy László, addigi külügyminiszter lett) ezt joggal tekinthette volna a háború kiváltó okának, de nem tekintette annak, sőt a diplomáciai kapcsolatokat sem szakította meg Jugoszláviával. Ezt Berlinben nem nézték jó szemmel, és nyomatékosan felszólították Magyarországot, hogy lépjenek hadba Jugoszlávia ellen. Mivel április 10-én

Horvátország kiválásával megtörtént a Jugoszláv Királyság politikai felbomlása, Magyarország az 1940. december 12-én kötött jugoszláv–magyar barátsági szerződést érvénytelennek tekintette. Másnap a Magyar Honvédség átlépte a trianoni határt, hogy birtokba vegye az 1920-ban elcsatolt területeket.

Bár a kormány egyfajta békemisszió-jelleget kívánt az akciónak tulajdonítani, ezt külföldön nem fogadták el. Magyarország immár fegyveresen is belépett a háborúba Németország oldalán. Azonban a várt hadüzenetek elmaradtak, az angolok csupán a diplomáciai kapcsolatokat szakították meg hazánkkal, és ebben a történészek nagy szerepet tulajdonítanak Teleki Pál öngyilkosságának is. Anglia hadüzenetére majd csak Sztálin nyomására – Magyarországot 1941. június végi, Szovjetunió elleni tényleges hadba lépését követően – december 6-án került sor.

Sokan még a jugoszláviai események kapcsán sem beszélnek Magyarországot hadba lépéséről, azt csak a július végi, Szovjetunió elleni hadüzenet és támadás idejére teszik. Bárdossy László is arra hivatkozott a népbíróság előtt, hogy 1941 áprilisában a Délvidéken politikai vákuum keletkezett, ezért jogszerűnek kell tekinteni, hogy a Magyar Honvédség a magyarlakta területek védelmében beavatkozott, hiszen így járt el a Szovjetunió is 1939-ben,

amikor a Németország által lerohant Lengyelország keleti részét megtámadta és elfoglalta. Ennek következtében nem lehetne megtagadni ezt a jogot Magyarországtól sem.

Véleményem szerint Magyarország azzal, hogy a német csapatokat átengedte Romániába (előtte a hadianyagot Lengyelországba), jogi semlegességét mindenképpen megsértette, továbbá azzal, hogy csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, politikai semlegességét is teljesen elveszítette, majd pedig azzal, hogy a német csapatokat országán Jugoszlávia ellen is átengedte, sőt azokkal katonai akcióban részt vállalt mint agresszor, a féltve őrzött „nem hadviselő” státuszáról is lemondott, megszegve ezáltal nemcsak a nemzetközi jogot, hanem azt a maga elé tűzött célt is, hogy a területi revíziót békés úton a jog segítségével hívásával, a szomszédokkal folytatott tárgyalások útján próbálják elérni.

*

Mai napig népszerű gondolat Magyarországot mint Németországhoz „feltétlen hű csatlóst” emelgetni, ez a nézet talán már a történelmi vizsgálatok objektív lecsésjén is megbukott. Tény,

hogy Magyarország önként csatlakozott a háromhatalmi paktumhoz, és önként üzent hadat a Szovjetunióknak is, ezt az önkéntességet azonban mindenképpen érdemes jobban szemügyre venni. Az 1930-as évek közepétől a világgazdasági válságtól szintén megroggyant magyar gazdaság a német gazdaságból merített erőt, és ez az évek folyamán hihetetlenül erős köteléket hozott létre a két ország között. Nem elhanyagolható kérdés az sem, hogy a roppant nagy erőre szert tett Német Birodalom támogatta Magyarország fegyverkezését is, és az is nyilvánvalóvá vált, hogy területi igényeinket csakis német segítséggel tudtuk volna megvalósítani, hiszen az angol földről érkező, magyarbarát politikuskok szájából elhangzott ígéreteket nem lehetett megfelelő alapnak tekinteni ez irányú igényeink kielégítése céljából. Tény, hogy Magyarország közéleti és politikai hangulatát a két világháború közötti területi revízió utáni vágy, sóvárgás jellemezte, elcsatolt területeink ügye – mint már azt említettem – az összes társadalmi réteg, egész Magyarország támogatását élvezte. A helyzet mára teljesen megváltozott, de akkor, 1920-ban a trianoni szerződés hatalmas sokkot okozott a Kárpát-medencében élő magyarság számára, amelyet nem szabad elhanyagolni, hiszen alig volt ember Magyarországon, akit ne fűztek volna rokoni vagy más jel-

Gróf Teleki Pál²⁷

legű szálak a határon túlra került magyarokhoz, a gazdasági kapcsolatokról nem is beszélve. Az 1920-as, 1930-as években nem is lehetett volna más politikát folytatni, hiszen az a kormány azonnali bukását eredményezte volna. De ahogy említettem, ezt a revíziós célt mindenképpen békés szándékkal kívánták megvalósítani. Ezzel kapcsolatban írta 1933-ban Flachbart Ernő debreceni jogászprofesszor, hogy: „Nincs talán a világon még egy nemzet, amely politikai küzdelmeit annyira a jog alapján igyekszik megvívni és politikai törekvéseit jogi érvekkel alátámasztani, mint a magyar. [...] Nem fegyverrel, hanem a nemzetközi jog törvénykönyvével a kezünkben akarjuk a rajtunk esett igazságtalanságot jóvá tétetni és helyünket a nap alatt biztosítani.”²⁸ Flachbart hivatkozott művében a revízió jogi lehetőségét vizsgálja, melynek részleteit nem kívánom ismertetni, de az kijelenthető, hogy a jog akkoriban valóban kínált bizonyos lehetőséget a revíziós igények érvényesítésére. Fontos hangsúlyozni, hogy a

két világháború között a magyar területekkel gazdagodott szomszédaink sem zárkóztak el élesen a kérdés újbóli megvitatása elől. A megvalósított eredményeket, a visszacsatolt területek Magyarországhoz tartozását a háborút követően a győztes hatalmak nem ismerték el, azt Hitler ajándékának tekintették.

Ha elfogadjuk azt a nézetet, miszerint Magyarország elsősorban a trianoni békeszerződésből következő revíziós igényei miatt sodródott bele a második világháborúba (ezt teljes mértékben elutasítani nem lehet, de kizárólag ezt megjelölni okként elhibázott gondolat), akkor könnyen megállapítható, hogy nem érte meg a háborúban való semlegesség jogáról lemondani, amely jog a későbbiek során talán biztosíthatta volna a szomszédos államokkal való békés megegyezést a határkiigazítások ügyében. Az ezzel összefüggő ítélet megalkotását azonban illik meghagynom a nálam lényegesen felkészültebb történészeknek és jogtörténettel foglalkozó kollégáknak.

KUI GÁBOR

Der Begriff der Neutralität im Völkerrecht und die rechtshistorische Betrachtung der außenpolitischen Bestrebungen Ungarns im Zweiten Weltkrieg im Lichte der Neutralität II – Die rechtshistorische Betrachtung der außenpolitischen Bestrebungen Ungarns im Zweiten Weltkrieg im Lichte der Neutralität

(Zusammenfassung)

Es ist fast unmöglich, über Krieg oder kriegsbezogene Rechtsbegriffe zu schreiben, ohne traurige Aktualität zu besitzen. Es ist immer noch relevant. Es gab nur wenige Jahre in der Geschichte der Menschheit, in denen kein Krieg herrschte. Es wäre schwierig gewesen, diese Konflikte zu vermeiden, da die Staaten während der gesamten Entwicklung des Völkerrechts bis ins 20. Jahrhundert das Recht hatten, Krieg zu führen (*ius ad bellum*). Der Krieg war die primäre Methode zur Lösung von Konflikten zwischen Staaten. Mit der Entwicklung des menschlichen Einfallsreichtums und der Technologie wurde die Kriegsführung immer brutaler, unmenschlicher und kostete immer mehr Menschenleben. Im Laufe der Zeit wurden die Regeln des Krieges immer klarer definiert und auf den Haager Friedenskonferenzen von 1899 und 1907 kodifiziert, so dass sie für die Unterzeichner verbindlich wurden. Wenn es auch nicht möglich war, den Beginn eines Krieges zu verbieten, so war dies doch zumindest ein Mittel, um die Schrecken des Krieges durch die Festlegung eines rechtlichen Rahmens zu lindern.

Aber was ist besser geeignet, das durch den Krieg verursachte Leid zu lindern, als sich aus dem Krieg herauszuhalten? Das heißt, wenn ein Staat beschließt, sich nicht an den Kämpfen auf der einen oder anderen Seite des Kriegführenden zu beteiligen. Diese Absicht führt zu dem völkerrechtlichen Begriff der Neutralität. Wenn wir die Geschichte ihrer Entwicklung, ihrer Regelung und ihrer Anwendung betrachten, werden wir sehen, was für eine Möglichkeit sie war – und immer noch ist –, den Frieden zu bewahren, oder besser gesagt, was für eine Möglichkeit sie gewesen wäre – und immer noch ist –, da der Wunsch eines Staates, sich aus den, um ihn herumtobenden Kriegen herauszuhalten, vor allem im 20. Im ersten Teil meiner Arbeit möchte ich dieses alte Instrument der Friedenserhaltung, das Recht, die Änderungen und die Regeln, die dafür galten, vorstellen, was vielleicht als Grundlage für den zweiten Teil dienen wird, in dem ich den Kampf Ungarns um die Aufrechterhaltung seiner Neutralität im Zweiten Weltkrieg und die Möglichkeiten, dies zu tun, skizzieren möchte.

KUI GÁBOR

The concept of neutrality in international law and the legal-historical approach to Hungary's foreign policy aspirations in the Second World War in the light of neutrality II – The legal-historical approach to Hungary's foreign policy aspirations in the Second World War in the light of neutrality

(Abstract)

It is almost impossible to write about war or war-related legal concepts without being sadly topical. It is still relevant. There have only been a few years in human history

when there was no war. It would have been difficult to avoid these conflicts because throughout the development of international law until the 20th century, states had the

right to wage war (*ius ad bellum*). War was the primary method of resolving conflicts between states. With the development of human ingenuity and technology, warfare became increasingly brutal, inhumane, and cost more and more human lives. Over time, the rules of war became more clearly defined and codified at the Hague Peace Conferences of 1899 and 1907, making them binding on the signatories. Even if it was not possible to prohibit the start of a war, this was at least a means of alleviating the horrors of war by establishing a legal framework.

But what better way to alleviate the suffering caused by war than to stay out of it? That is, when a state decides not to take part in the fighting on one side or the other

of the belligerent. This intention leads to the concept of neutrality in international law. If we look at the history of its development, its regulation and its application, we will see what a way it was – and still is – to keep the peace, or rather, what a way it would have been – and still is – since the desire of a state to stay out of the wars raging around it, especially in the 20th century, has been a very important factor. In the first part of my work, I would like to present this old instrument of peacekeeping, the law, the changes and the rules that applied to it, which will perhaps serve as a basis for the second part, in which I would like to outline Hungary's struggle to maintain its neutrality during the Second World War and the possibilities of doing so.

Jegyzetek

- ¹ A tanulmány a *Jogtörténelmi Szemle* 2023. évi 3. számában megjelent, *A semlegesség nemzetközi jogi fogalma és Magyarország második világháborús külpolitikai törekvéseinek jogtörténelmi megközelítése a semlegesség tükrében I. – A semlegesség nemzetközi jogi fogalma* című munka folytatása.
- ² NAGY Károly: *A nemzetközi jog, valamint Magyarország külkapcsolatainak története*. Lakitelek, 1995. Antológia Kiadó, 150. p.
- ³ Uo. 160. p.
- ⁴ HAJDU Gyula: *A semlegesség*. Budapest, 1957. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 88. p.
- ⁵ Uo. 81–82. p.
- ⁶ GAJZÁGÓ László: *A háború és béke joga*. Budapest, 1942. Stephaneum, 216. p.
- ⁷ JUHÁSZ Gyula: *A Teleki-kormány külpolitikája 1939–1941*. Budapest, 1964. Akadémiai Kiadó.
- ⁸ ULLEIN-REVICZKY Antal: *Német háború – orosz béke*. Budapest, 1993. Európa História, 49. p.
- ⁹ ÁDÁM Magda – JUHÁSZ Gyula – KERÉKES Lajos: *Magyarország és a második világháború*. Budapest, 1959. Kossuth Kiadó, 254. p.
- ¹⁰ JUHÁSZ 1964. 54. p.
- ¹¹ Uo. 56. p.
- ¹² Uo. 63. p.
- ¹³ Uo. 9. p.
- ¹⁴ JUHÁSZ Gyula: A magyar külpolitika a hadba lépés előtt. *História*, 1994. 1. sz. 21. p.
- ¹⁵ JUHÁSZ 1964. 74–75. p.
- ¹⁶ Uo. 76. p.
- ¹⁷ CZETTLER Antal: Elkerülhetetlen lépés? *Magyar Nemzet*, 2000. 224. sz. 22. p.
- ¹⁸ Uo. 22. p.
- ¹⁹ JUHÁSZ 1964. 246. p.
- ²⁰ ULLEIN-REVICZKY 1993. 66. p.
- ²¹ Kép forrása: *Új Idők*, 1940. 50. sz. 690. p., Arcanum Újságok.
- ²² BÁN D. András: Az összeköttetés megszakad. *Rubicon*, 1997. 1. sz. 41. p.
- ²³ JUHÁSZ 1964. 291. p.
- ²⁴ PÁVA István: *Jelentések a Harmadik Birodalomból*. Pécs, 2001. Pannónia Kiadó.
- ²⁵ GOSZTONYI Péter: *Háború van, háború!* Budapest, 1989. Népszava Kiadó Vállalat, 19. p.
- ²⁶ BÁN D. 1997. 41. p.
- ²⁷ Kép forrása: *Tolnai Világlapja*, 1938. 46. sz. 3. p., Arcanum Újságok.
- ²⁸ FLACHBART Ernő: *A területi revízió jogi alapjai*. Budapest, 1933. Erdélyi Férfiak Egyesülete, 5. p.

